

LÖFFLER TIBOR:

LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS ÉS MODERNIZÁCIÓS ELMÉLETEK^x

/Avagy lehetséges-e szocialista modernizációs elmélet?/

A nemis olyan rég még eretnek gondolatnak számító modernizációs elméletek a 80-as években fényes diadalt arattak Magyarországon. Olyannyira, hogy mára már "illik" a létező szocializmusokat egy korábban befulladás modernizációs folyamatnak nemcsak részeként, de egyenesen kiteljesedéseként, befejezéseként tekinteni. Hipotézisünk viszont az, hogy létező szocializmusok és modernizáció egymással antinómikus. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyes létező szocializmusokban ne bontakozott volna ki modernizációs folyamat. Az antinómia bizonyításához meg kell ismermernünk a létező szocializmusok immanens, elsődlegesen struktúráló tényezőit és módosítanunk kell a történettudományban is gyökeret vert klasszikus modernizációs felfogást, mely a fejlettség-elmaradottság, kihívás-válasz, stb. koordinátái között megújulássá, korszerűsödéssé degradálja a modernizáció fogalmát. A modernizációs paradigma revidálása elkerülhetetlen, mert különben elsikkad annak megválaszolása, hogy valójában mit is értünk a "modern" fogalma alatt. A modernitás relativizálódása azzal a veszéllyel is jár, hogy a modernizáció kategóriája éppenséggel antimodernizációs folyamatok, törekvések legitimációs eszközeül szolgálhat.

A Talcott Parsons és Niklas Luhmann fémjelezte, nazánkban Szabó Máté és főleg Pokol Béla által képviselt struktúralis-

x A dolgozat 1987-ben az OTDK Tudományos Szocializmus szekciójában indult.

funcionális rendszer- és intézményelmélet /mely nálunk modernizációs elméletként alig ismert/ termékeny vezérgondolata az, hogy a modern társadalmakban az egyes társadalmi alrendszerek /politika, gazdaság, tudomány/ megszabadulnak korábbi diffúz összefonódásuktól. A differenciálódás során az alrendszerek a maguk egészében lezárulnak egymás elől, saját logikára tesznek szert, s köztük ún. médiумok /mint pl. gazdaság és politika között a pénz/ közvetítenek. A folyamat mozgatórugója az, hogy bizonyos fejlettségi szinten maga az ösztársadalmi reprodukció kívánja meg a létszférák elkülönülését, melyek egymás autonómiája, saját logikára állása megőrzésével tudnak eleget tenni reprodukzív funkciójuknak! A létező szocializmusok alapmodelljét ellenben olyan totális mozgalmak teremtették meg, melyek egy egységes és hierarchikus hatalmi struktúra keretében igyekeztek átfogni a társadalmi létviszonyokat. Míg a modern társadalmakban az egyes létszférák funkciójuknak megfelelő sajátos logikára, szervezet- és intézményrendszerre, s nem utolsósorban a funkcióval azonosuló és sajátos logika szerint gondolkodó elkülönült rétegre tesznek szert, addig társadalmainkban /pl. gazdaság és politika viszonylatában/ az a p p a r á t u s vállalta magára egyrészt a médium /pénz/, az elkülönült réteg /vállalkozó/, a sajátos logika /hiperracionalitás/, másrészt a politikai részvétel és képviselő szerepét. Így restaurálódott a társadalmi alrendszerek premodern, diffúz összefonódása az apparátus primátusa jegyében. Ennek lebomlása, a modernizáció, azaz a társadalmi alrendszerek funkcionális elkülönülése reális lehetőségnek tekinthető, amint arra egy "szocialista menedzser-réteg" kialakulása, ill. a növekvő demokrácia ígérete enged következtetni.

A modernitás kategóriáját a modern polgári társadalomból, más megfogalmazásban a kiteljesedett árutermelés /tőkés/ társadalomból absztraháljuk. De míg a tőkés jelleg az értéktöbblet előállításával, az értékesítési folyamattal kapcsolatos, addig a polgári jelleg az árugazdálkodással, az értékképzéssel. Az autonóm szférák modern társadalma az árutermelés kiteljesedésének a terméke. Történelmi-fejlődési konkrétságában - a forma, amelyben kiteljesedik - a termelés tárgyi és személyi feltételei elkülönültségén alapuló árugazdálkodás be van zárva a magántulajdonba. A "modern"-hez a magántulajdontól való elvonatkoztatással jutunk. A polgári társadalom szűkebb értelemben a cserélők /tőkés és bérmunkás/ "közössége", a termelés utáni érintkezés jogilag szabályozott szférája, az "anyagi állam" /Marx/ felépítménybeni világa. A jog egy különös formája, a magánjog - amit a polgári társadalom szentesít - történelmileg ugyan döntő szerepet játszott a gazdaság mint olyan létrejöttében, de a gazdaság autonóm szféraként való működését a joganyag maga garantálja. Nem a jog egy különös formája, a magánjog képezi a modernitás alapelvét, hanem a jog maga. A modernizálódás kizárja annak lehetőségét, hogy pl. a gazdaság működését más szféráknak, s nem a gazdaságénak megfelelő logika, célok, eszközrendszer és partikuláris érdekek, stb. alapján joganyag híján vagy az érvényes jogrendszer megkerülésével befolyásolhassák.

A modern /tőkés/ árutermelő társadalomban a termelőegységeknek a társadalmi munkamegosztásból, a termelő erők fejlettségéből fakadó izoláltsága magánjogilag, magántulajdonként rögzült. Így a társadalmi osztóke részeit /különös tőkék/ nem

egyszerűen vállalkozók, hanem magántulajdonosok működtették. Mivel az áruviszony a termékek /forgalom/ után a munkaerőre /termelés!/ is kiterjedt, a közjogot és -hatalmat le kellett választani a magánjogról, hogy a magántulajdon konfliktusmentesen uralhassa a tőkés és bérmunkás közötti egyenlőtlen csere színterét, a termelést. Megszületett a politikai állam avagy "a" politika - a politika/i állam/ nem szűkíthető le a kormányzati hatalomra! - világa, mely kezdetben imaginárius jellegű, mivel az egyenlőtlen csere szubjektumai közötti jogi-politikai egyenlőséget favorizálja. Utóbb azonban a /polgári/ demokrácia nagyon is reális világává válik. A létező szocializmusok alapmodelljét megteremtő totális mozgalmak a bolsevik elméleti tradíció nyomán a polgári társadalom totális felszámolására törekedtek. A szűkebb, jogi-politikai síkon túl /a magántulajdon és magántulajdonosok osztálya likvidálása/ az új, szocialista embertípus jelszavával a polgári társadalom, mint az anyagi életviszonyok általános-történelmi érvényű birodalmának szubjektuma, az önérdekét követő magánügyén valóságát is igyekezett megsemmisíteni. Kardinális jelentőségű, hogy a bolsevik logika a magántulajdonban és a piacban látja a kapitalizmus szubsztanciáját. De mivel ezek nem az árutermelés egy különös, kiteljesedett formájának sajátjai, általános-elvi árutermelés-ellenességhez jutunk, ami előlegezi a későbbi antimodernizációs tendenciákat. A bolsevizmus - Lenint is beleértve - emancipálni akarta az embert a /tőkés/ árutermelésből kibomló totális elidegenedés alól. A termelés és fogyasztás termelés utáni megfelelése, tehát a gazdasági spontaneitás, az anarchia helyébe a tudatosságot, a tervezést, termelés és fogyasztás termelésbeni megfeleltetését kívánta ültetni,

ami felszabadulást jelentett volna az embert objektummá alacsonyító gazdasági kényszer alól a gazdaság tudatos megszervezése útján. Ez az emancipatív küldetéstudat a Marx, Engels és Lenin elméleti munkásságából kiemelt teoretikus szocializmuskép közvetlen megvalósításának az eszménye. Bár e logika elvonatkoztat a termelő erők és a társadalmi munkamegosztás kapitalizmus mögött rejlő fejlettségi viszonyaitól, nem tudja megkerülni - bármennyire is szeretné - a termelés árutermészetének problematikáját. Mivel a termelők /és fogyasztók/ elkülönülése, tehát az árutermelés esetén a piac konstituálja a termelők közötti általános összefüggést, s ismeri el, hogy a termék társadalmilag hasznos, igény van rá, szükségletet elégít ki, még a legszigorúbb parancsgazdaságban sem szűnik meg a piac, hanem "csak" szubjektívizálódik!

A piac a termékben meglevő érték /társadalmi hasznosság/ külsővé válásának, megjelenési formáinak /csereérték/ színtere. Az alapmodellben az apparátus ítélkezik a termékek társadalmi hasznosságáról, és konstatálja a /tőkés/ árutermelés pénzközösségétől visszalépve - a dologi függőségi viszonyoktól a személyi függőségi viszonyok felé - a termelők közötti általános összefüggést, teremti meg önmaga körül a társadalom alapviszonyait. Végül is az alapmodellben egy adekvát áruformáitól elvonatkoztatott, megfosztott árugazdaságról beszélhetünk! Egy árugazdaság valós racionalitása az önző magánegyének polgári társadalma érdekszerkeztúrájából fakad. Az apparátus számára ez közömbös, s a formális racionalitás helyébe az apparátus hiper-racionalitása, mítikus előrejelzési bölcsessége, magasabbrendű meg- és felismerési képessége lép. A személyi kultusz jelensége nemcsak hogy ebből vezethető le, de szerkeztúráisan kódolt

is, mivel a társadalom megszabta intézményi korlátok híján az apparátus belső önmérséklete állíthat elé határokat, hiszen a kultikus formák melegágya, az apparátus /termelés és fogyasztás közötti/ közvetítő szerepe nem kérdőjelezhető meg. Az apparátus csak úgy láthatja el az érték kategóriákat helyettesítő funkcióját, ha a szükségleteket, s egyben a személyiséget uniformizálja. Utóbbival szembeállít egy idealizált embertípust, melynek realitását egyes egyéneknek az apparátus magasabbrendűségével alátámasztott kultiválásával próbálja biztosítani.

Egy esetleges - viszonyainkra kidolgozott - "szocialista modernizációs elmélet" előképe lehet a lenini paradigmaváltás. A NEP programjában - bár a "magántulajdon + piac = kapitalizmus" képletet nem adta fel - Lenin szakított a teoretikus szocializmust megvalósítani akaró bolsevik elméleti tradícióval, mely hajlamos a hadikommunizmusban, s általában az etatisztikus-egalitáriánus modellekben a marxi szocializmuskép megvalósulását látni. Lenin észlelte azt, amit a mai szakirodalom fejlesztési csapdának nevez: a fejlesztő állam szervező-irányító tevékenysége, kitüntetett szerepe /adminisztratív képesség, szociotechnika/ és a társadalmi egyenlőség, a politikai kultúra egyensúlya nélkül áldozatává válik önmaga fejlesztési törekvéseinek. A lenini "erős állam" a népet mobilizáló, megszervező fejlett igazgatási apparátust /perifériáról van szó!/ és az azt segítő, de egyben kontrolláló szovjetekeket, mint szocialista társadalmi korporációkat foglalta magában. A sztálini gyakorlat viszont kizárólag az apparátusra épített. A kialakult neojakobinus-totalitáriánus szisztémában gazdaság és politika a hatalmi struktúra mentén

egymásba olvadt és az ösztársadalmi reprodukciót veszélyeztetve logikátlanodott. Megsínyli, megsínylette ezt a hatalmi struktúra is, mert szervezeti részegységei az uralt társadalmi szegment érdekeit megjelenítve kvázi-politikai pártokként funkcionálnak. A kompromisszumaikként létrejövő stratégiai döntések törékenyek. A párt- és államszervezet hatalmi struktúráján belül diffúz összefonódása miatt pedig a legrosszabb esetben kormány szinten megoldható, kezelhető problémák magát a társadalmi berendezkedést erodálják, s kormányválság helyett rendszerválság alakul ki.

A korai szocializmusok tehát megszorításokkal magyarázhatóak a polgárháború, hidegháború, stb. kényszerítő erejével, mert születésüknél olyan sokkalta erősebb alapelvek bábáskodtak, melyek a politikai felszabadulás szélsőradikális programjától /Dél-Amerika/ a militáns egyenlősítésen át /Mao, Pol Pot/ az anyagi érdekeltség alábecsüléséig /Kuba/ manapság is visszaköszönnek, s amelyekre szűkebb régiókban is találni riasztó példákat.